

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

37

Muzeum Krakowa

Kraków 2019

Recenzenci zeszytu 37 / Reviewers of Volume 37

Michał Baczkowski (Uniwersytet Jagielloński), Anna Bednarek (Muzeum Krakowa), Małgorzata Perdeus-Białek (Menedżerowie Jutra MOFFIN; Uniwersytet Jagielloński), Katarzyna Biecuszek (Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie), Marcin Biernat (Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie), Czesław Brzoza (Uniwersytet Jagielloński), Katarzyna Bury (Muzeum Krakowa), Eugeniusz Duda (Muzeum Krakowa), Joanna Gellner (Muzeum Krakowa), Grażyna Kubica-Heller (Uniwersytet Jagielloński), Zofia Kaszowska (Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie), Dawid Keller (Muzeum Śląskie), Iwona Kęder (Muzeum Narodowe w Krakowie), Kamila Kłudkiewicz (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu), Waldemar Komorowski (Muzeum Narodowe w Krakowie), Tomasz Koziół (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Anna Kwiatek (Muzeum Krakowa), Elżbieta Lang (Muzeum Krakowa), Dorota Łuczak (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu), Katarzyna Maniak (Uniwersytet Jagielloński), Adam Mazur (Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu), Konrad Meus (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Ewa Orlińska-Mianowska (Muzeum Narodowe w Warszawie), Marianna Michałowska (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu), Wanda Mossakowska (Stowarzyszenie Historyków Fotografii), Mateusz Niemiec (Muzeum Krakowa), Zdzisław Noga (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Piotr Nowak (Politechnika Wrocławska), Zenon Piech (Uniwersytet Jagielloński), Daria Pilch (Muzeum Krakowa), Michał Pręgowski (Politechnika Warszawska), Andrzej Rybicki (Muzeum Fotografii w Krakowie), Jacek Salwiński (Muzeum Krakowa), Beata Biedrońska-Słota (Muzeum Narodowe w Krakowie), Dorota Majkowska-Szajer (Muzeum Etnograficzne w Krakowie), Wojciech Walanus (Uniwersytet Jagielloński), Marek Więcek (Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie), Michał Wiśniewski (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie)

Adiustacja / Copy editing: Anna Biedrzycka

Tłumaczenie na język angielski / Translation into English: Maria Piechaczek-Borkowska

Projekt graficzny / Graphic Design: Monika Wojtaszek-Dziadusz

Ilustracje / Illustrations: Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Biblioteka Jagiellońska (BJ), Biblioteka Narodowa (BN), Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (IHS UAM), Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego (IHS UJ), Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Muzeum Etnograficzne w Krakowie (MEK), Muzeum Fotografii w Krakowie (MuFo), Muzeum Krakowa (MK), Muzeum Narodowe w Krakowie (MNK), Muzeum Narodowe w Warszawie (MNW), Muzeum Sztuki w Łodzi, Narodowe Archiwum Stanów Zjednoczonych w College Park; archiwa prywatne / private archives Jacka Szmuca, Bogdana Zimowskiego, Grzegorza Zygiera; oraz / and Katarzyna Bury, Elżbieta Firlet, Marcin Gulis, Oskar Hanusek, Uta Hanusek, Andrzej Janikowski, Tomasz Kalarus, Joanna Kunert, Anna Kwiatek, Andrzej Malik, Dorota Marta, Łukasz Michałak, Karina Niedzielska, Anna Olchawska, Daria Pilch, Daniel Podosek, Tomasz Sadko, Piotr Stefański, Henryk Świątek, Monika Topolska

ISSN 0137-3129

© Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków, 2019

Wydawca / Publisher:

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Rynek Główny 35, 31-011 Kraków
www.mhk.pl

www.mhk.pl/krzysztofor

Pierwotną wersją czasopisma jest wersja papierowa / The periodical originally comes out in paper

Printed in Poland

Nakład: 500 egz. / An edition of 500 copies

Skład, przygotowanie do druku / Typesetting: Jacek Łucki

Druk / Print: Drukarnia Legra

Redaktor / Editor:

Michał Niezabitowski

współpraca przy zeszytcie 37 / collaboration on volume 37:

Ewa Gaczoł

Rada Naukowa / Scientific Council

Zdzisław Noga – przewodniczący / President (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Antoni Bartosz (Muzeum Etnograficzne w Krakowie), Jacek Chrobaczyński (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Péter Farbaky (Budapesti Történeti Múzeum, Węgry), Jacek Gądecki (Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie), Jacek Górski (Muzeum Archeologiczne w Krakowie), Dariusz Kosiński (Uniwersytet Jagielloński), Piotr Krasny (Uniwersytet Jagielloński), Anna Niedźwiedz (Uniwersytet Jagielloński), Jacek Purchla (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie; Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie), Volker Rodekamp (Stadtgeschichtliches Museum Leipzig, RFN)

Komitet Redakcyjny / Editorial Committee

Marcin Baran, Monika Bednarek, Anna Biedrzycka (sekretarz / secretary), Elżbieta Firlet, Ewa Gaczoł, Piotr Hapanowicz, Zdzisław Noga, Waław Passowicz, Jacek Salwiński, Joanna Strzyżewska, Andrzej Szoka, Maria Zientara

Kriegerowie – biografia niemożliwa?

Informacje o autorce: historyczka sztuki, adiunkt MK, Dział Inwentaryzacji i Gromadzenia Zbiorów Muzeum Krakowa, <http://orcid.org/0000-0001-7370-2642>

Information about the author: art historian, Associate Curator at the Museum of Kraków, Collection Inventorying and Acquisition Department at the Museum of Kraków, <http://orcid.org/0000-0001-7370-2642>

Abstrakt: Biografia Ignacego Kriegera i jego rodziny pełna jest luk i niejasności. Mimo prób podejmowanych przez kolejnych badaczy wiele podstawowych faktów do dziś pozostaje niewyjaśnionych, czego powodem jest brak źródeł. Celem artykułu jest weryfikacja dotychczasowych ustaleń i wzbogacenie ich o nowe informacje.

Ignacy Krieger (1817?–1889) i Anna (1818/1820–1899) mieli najprawdopodobniej sześcioro dzieci: Janetę Hof (ok. 1843–1913), Natana (1844–1903), Amalię (1845/1846–1928), Franciszkę (1847/1848–1894), Paulinę Fuchs (ur. 1854) i Józefę Baum (1861–1932). Rodzina była wyznania mojżeszowego, ale ulegała stopniowej polonizacji. Kriegerowie pochodzili spoza Krakowa, w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku mieszkali w Lipniku (obecnie część Bielska-Białej). Nie wiadomo, czym Ignacy się tam zajmował ani kiedy zajął się fotografią. W 1860 roku otworzył w Krakowie atelier, mieszczące się najpierw przy ulicy Grodzkiej 13, a następnie na rogu Rynku Głównego 42 i ulicy św. Jana 1. Na początku lat sześćdziesiątych Krieger prowadził również zakład w Tarnowie.

Po jego śmierci zakład fotograficzny działał niezmiennie pod tym samym nazwiskiem, a prowadziły go jego dzieci – Natan i Amalia, którzy zawodu zapewne nauczyli się przy ojcu. W związku ze swoją działalnością utrzymywali kontakty z krakowskim środowiskiem naukowym, byli również członkami Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa. Amalia Krieger pod koniec życia, w 1926 roku, przekazała negatywy i wyposażenie atelier gminie miasta Krakowa, ustanawiając jednocześnie fundację im. bł. pamięci Ignacego, Natana i Amalii Kriegerów. Losy tej spuścizny po jej śmierci nie są jednak jasne. Negatywy trafiły do Muzeum Przemysłowego w Krakowie, a po jego likwidacji do Biblioteki Akademii Sztuk Pięknych, skąd ostatecznie w 1967 roku przekazane zo-

stały do Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Nie udało się natomiast odnaleźć większości wyposażenia zakładu, z wyjątkiem stołu zachowanego w Teatrze im. Juliusza Słowackiego w Krakowie. Na spuściznę prywatną Kriegerów składają się meble i drobne przedmioty, przekazane przez Amalię do Muzeum Przemysłowego (obecnie znajdujące się w Muzeum Narodowym w Krakowie), a także fotografie rodzinne (w Muzeum Krakowa i Muzeum Fotografii w Krakowie). Nagrobki Ignacego i Natana zachowały się do dziś na cmentarzu żydowskim przy ulicy Miodowej w Krakowie.

The Kriegers – an Impossible Biography?

Abstract: The biography of Ignacy Krieger and his family is full of gaps and ambiguities. Despite the attempts made by numerous researchers, many basic facts still remain unclear, due to the lack of sources. The aim of the present paper is to verify previous findings, and to complement them with new information.

Ignacy Krieger (1817?–1889) and his wife Anna (1818/1820–1899) most probably had six children: Janetta Hof (ca. 1843–1913), Natan (1844–1903), Amalia (1845/1846–1928), Franciszka (1847/1848–1894), Paulina Fuchs (born 1854) and Józefa Baum (1861–1932). The family was of the Judaic faith, however, it underwent gradual Polonization. The Kriegers came from outside of Kraków; in the 1840s and 1850s they lived in Lipnik (currently a part of the city of Bielsko-Biała). What Ignacy did there for a living remains a mystery, and we do not know when he took up photography. In 1860 he opened an atelier in Kraków; at first, the studio was located at 13 Grodzka Street, and then it was moved to the corner of 42 Main Market Square and 1 St. John's Street. In the early 1860s Krieger also ran a studio in Tarnów.

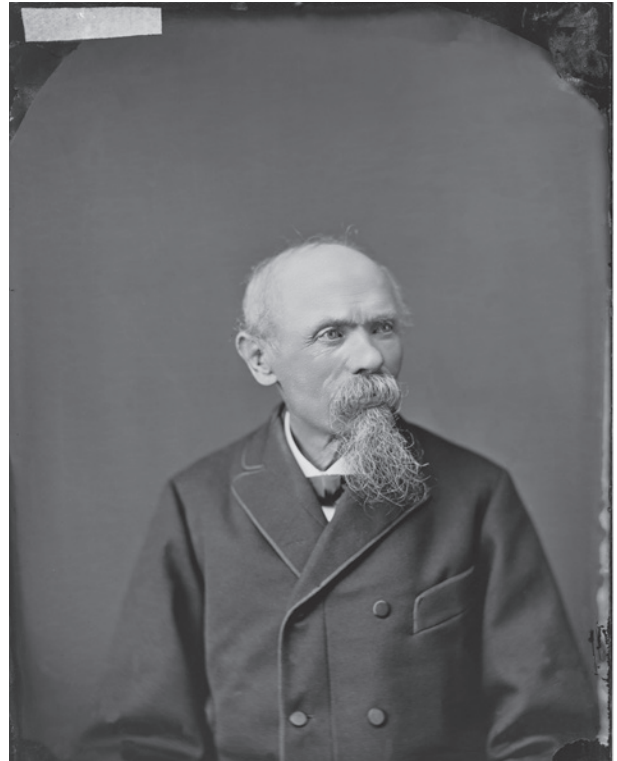
After his death, the photographic studio continued to work invariably, under the same family name, and was run by his children – Natan and Amalia, who had probably learnt the profession by assisting their father. Due to the character of their work, the Kriegers had connections with Kraków's academic circles, and were members of the Society of Friends of Kraków History and Heritage. At the twilight of her life, in 1926, Amalia Krieger donated the negatives and equipment of the atelier

to the municipal commune of Kraków, at the same time establishing a foundation dedicated to the blessed memory of Ignacy, Natan and Amalia Krieger. However, the fate of that family legacy after Amalia's death is rather obscure. The negatives were donated to the Museum of Industry in Kraków, and following its liquidation, presented to the Library of the Academy of Fine Arts, whence they were finally (in 1967) transferred to the Historical Museum of the City of Kraków. Unfortunately, most of the studio's equipment has not been tracked down, except for the table which has survived at the Juliusz Słowacki Theatre in Kraków. The private legacy of the Krieger family comprises furniture and some smaller objects which had been donated by Amalia to the Museum of Industry (and are currently in the possession of the National Museum in Kraków), as well as family photographs (at the Museum of Kraków and the Museum of Photography in Kraków). The tombstones of Ignacy and Natan Krieger have been preserved in the Jewish cemetery at Miodowa Street in Kraków.

Słowa kluczowe: Ignacy Krieger, Natan Krieger, Amalia Krieger, historia fotografii, fotografia w Krakowie

Keywords: Ignacy Krieger, Natan Krieger, Amalia Krieger, history of photography, photography in Kraków

Biografia Ignacego Kriegera (ryc. 1) i jego rodziny pełna jest luk i niejasności. Mimo prób podejmowanych przez kolejnych badaczy wiele podstawowych faktów do dziś pozostaje niewyjaśnionych. Główne ustalenia w tym zakresie, opublikowane w *Polskim słowniku biograficznym*, poczyniła Celina Bąk-Koczarska¹. Wiedzę tę udało się poszerzyć o nowe fakty dzięki opublikowaniu przez Wandę Mossakowską planów atelier², a także za sprawą odnalezienia przez Eugeniusza Dudę nagrobków Ignacego i Natana Kriegerów³. Pozostałe opracowania dotyczące tej rodziny zasadniczo nie wnoszą nowych informacji,

Ryc. 1. Ignacy Krieger, fot. zakład Ignacego Kriegera, ok. 1880, negatyw kolodionowy; w zbiorach MK, nr inw. MHK-6248/K

powtarzając te same, znane już fakty⁴. Podstawową przyczyną takiego stanu jest brak źródeł – dysponujemy bowiem przede wszystkim informacjami pochodzącymi z dokumentów urzędowych, głównie spisów ludności i akt metrykalnych, są one jednak zachowane wybiórczo, a brak jest zwłaszcza akt sprzed osiedlenia się Kriegerów w Krakowie. Co więcej, niektóre z zawartych w nich danych są sprzeczne bądź niejasne⁵. Nie zachowały się dokumenty rodzinne ani prywatna korespondencja⁶,

¹ *Polski słownik biograficzny*: Krieger Ignacy. Hasło oprac. Celina Bąk-Koczarska. T. 15. Wrocław 1970, s. 307–308.

² Mossakowska Wanda: *Topografia zakładu fotograficznego Ignacego Kriegera*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1985, z. 12, s. 56–60.

³ Duda Eugeniusz: *Kriegerowie. Nowe szczegóły biograficzne*. „Kraków” 1992/1993, nr 2, s. 30. Dokumentację fotograficzną wykonał wówczas Andrzej Malik, któremu dziękuję za jej udostępnienie oraz za dodatkowe informacje na ten temat.

⁴ Przede wszystkim: Andruszkiewicz Janusz: *Ignacy Krieger fotograf dawnego Krakowa*. „Magazyn Kulturalny” 1974, nr 3, s. 29–31; Kosiński Jerzy: *Fotografia krakowska w latach 1840–1914. Zarys historii*. Kraków Dawniej i Dziś, t. 20. Kraków 1978, s. 104–111; Kwiatkowska Teresa, Malik Andrzej: *Zespół negatywów szklanych z zakładu fotograficznego rodziny Kriegerów w posiadaniu Muzeum Historycznego miasta Krakowa*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1984, z. 11, s. 51–54; *Album fotografii dawnego Krakowa z atelier Ignacego Kriegera*. Przedślowie Władysław Bodnicki, oprac. hist. Janusz Andruszkiewicz. Kraków 1989; Kosiński Jerzy: *Rodzina Kriegerów. Krakowscy fotografowie dokumentaliści*. „Alma Mater” 2015/2016, nr 180–181, s. 114–117;

Ignacy Krieger. Wybór fotografii i oprac. Ewa Gaczoł, Teresa Kwiatkowska, wstęp Ewa Gaczoł. Kraków 2017, s. 3–10; Gaczoł Ewa: *Ignacy Krieger i jego kolekcja klisz szklanych*. „Spotkania z Zabytkami” 2017, nr 7–8, s. 51–53; eadem: *Natan Krieger: krakowski fotograf*. „Spotkania z Zabytkami” 2017, nr 9–10, s. 53–55; eadem: *Ostatnia właścicielka zakładu fotograficznego Kriegerów*. „Spotkania z Zabytkami” 2018, nr 1–2, s. 53–56; *Natan Krieger*. Wybór fotografii i oprac. Ewa Gaczoł, Anna Kwiatek. Kraków 2018, s. 5–12; *Amalia Krieger*. Wybór fotografii i oprac. Ewa Gaczoł, Joanna Gellner. Kraków 2019.

⁵ Ważne źródło stanowią spisy ludności Krakowa, jednak zawarte w nich informacje bywają niezgodne z innymi źródłami. Wynika to zapewne z faktu, że spisy te opierały się na oświadczeniach mieszkańców, które nie zawsze weryfikowano z dokumentami, zob. instrukcję ogłoszoną przed spisem w 1880 r. „Dziennik Rozporządzeń dla Stoł. Król. Miasta Krakowa” 1880, L. 3, s. 40–41.

⁶ Zachowały się pojedyncze listy Kriegerów do różnych osób (m.in. Stanisława Tomkowicza, zob. przyp. 60, Władysława Łuszczkiewicza, zob. przyp. 65, czy Włodzimierza Demetrykiewicza, zob. przyp. 72), ale dotyczą one niemal wyłącznie spraw zawodowych, natomiast listy skierowane do zakładu oraz korespondencja prywatna przepadły bez śladu.

dlatego ustalić można przede wszystkim daty narodzin, ślubów i śmierci poszczególnych członków rodziny, choć i to nie zawsze. Z konieczności zatem również niniejszy artykuł ma charakter czysto faktograficzny, za cel mając weryfikację dotychczasowych ustaleń, ale także wzbogacenie ich o nowe informacje⁷. Natomiast z założenia pominięta została większość zagadnień związanych z działalnością zakładu⁸ – wyjątek stanowi nieznaną dotąd wykaz wyposażenia zakładu oraz kwestia losów spuścizny zakładu po śmierci Amalii, która wymagała uporządkowania.

Ignacy Krieger i jego rodzina

Rok 1860 jest powszechnie przyjmowaną datą osiedlenia się Ignacego (Izaka, Icchaka, Józefa)⁹ Kriegera w Krakowie i rozpoczęcia przez niego działalności fotograficznej. Informacja ta opiera się na pierwszym ogłoszeniu jego zakładu, które opublikował krakowski „Czas” 13 maja 1860 roku¹⁰, z pewnością jednak fotograf do miasta musiał przybyć nieco wcześniej (być może był to już 1859 rok¹¹), aby znaleźć odpowiednie miejsce do zamieszkania i prowadzenia atelier. Wspomniany anonis informował, że powrócił on „z za granicy, gdzie podróżował celem wydoskonalenia się w fotografii”, nie wiadomo jednak, gdzie sytuowała się owa zagranica. Biorąc pod uwagę lokalizację geograficzną Krakowa i znajomość przez Kriegera języka niemieckiego, zapewne był to ośrodek niemieckojęzyczny. Ignacy miał wówczas około 40 lat – urodził się bowiem między 1817 a 1820 rokiem (przy czym najbardziej prawdopodobny wydaje się rok 1817) w wójtostwie Mikołaj na przedmieściach Wadowic (obecnie część miasta) względnie w Stryszowie (obecnie powiat wadowicki) jako syn Enocha Kriegera i Feigi z Huppertów¹². Jego żoną była Anna (Hany, Hanni; ryc. 2), córka Mojżesza i Chaji Thiebergerów, urodzona między 1818 a 1820 rokiem zapewne w Bulowicach, ewentualnie w Głębowicach¹³ (obecnie powiat oświęcimski). Przed przyby-

Ryc. 2. Anna Krieger, fot. zakład Ignacego Kriegera, ok. 1880, negatyw kolodionowy; w zbiorach MK, nr inw. MHK-5706/K

ciem do Krakowa, w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku, Kriegerowie niewątpliwie mieszkali w Lipniku (obecnie część Bielska-Białej)¹⁴, gdyż tam urodziło się kilkoro ich dzieci. Nie wiadomo jednak, czym Ignacy Krieger tam się zajmował ani kiedy i dlaczego wybrał zawód fotografa. Kriegerowie byli wyznania mojżeszowego, posługiwali się – jak zapisano w 1880 roku – dwoma językami: niemieckim i polskim, z wyjątkiem najmłodszej córki, która używała tylko polskiego¹⁵. Dziesięć lat później podano

⁷ Do części źródeł wykorzystanych w niniejszym artykule dotarłam dzięki stronie prowadzonej przez Dana Hirschberga. Hirschberg Dan: *Krieger Family* [online]. [dostęp 21 sierpnia 2018]. Dostępny w internecie: <https://www.ics.uci.edu/~dan/genealogy/Krakow/Families/Krieger.html>.

⁸ Na temat działalności zakładu zob. publikacje wymienione w przyp. 1, 2 i 4 oraz artykuły w niniejszym tomie: Bednarek Anna: *Nie tylko Kriegerowie. Fotografowie Krakowa i jego zabytków w XIX wieku*; Walańus Wojciech: *Fotografie z zakładu Ignacego Kriegera w zbiorach Fototeki Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego*.

⁹ Imię Izak (!) odnotowane jest m.in. w niektórych spisach ludności i aktach metrykalnych, Icchak – na nagrobku, natomiast Józef pojawia się głównie w źródłach związanych z krakowskim środowiskiem naukowym (np. w rachunkach Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej, dalej cyt. GKGZ, zob. przyp. 60), ale nie tylko – podaje je np. „Czas” 1866, nr 280, z 8 grudnia, s. 2.

¹⁰ „Czas” 1860, nr 110, z 13 maja, s. 4.

¹¹ W spisie ludności z 1921 r. podano, że córka Ignacego, Amalia, przebywa w Krakowie na stałe od 1859 r. (Archiwum Narodowe w Krakowie, dalej cyt. ANK, sygn. 29/91/1, poz. 2869), jednak ze

względu na dystans czasowy dzielący obie daty trudno ocenić wiarygodność tej informacji.

¹² ANK, sygn. 29/86/4, s. 650; sygn. 29/87/6, s. 633; sygn. 29/1472/373, s. 1b. Ostatnie z przywołanych źródeł – księga małżeństw z 1883 r. – wydaje się najbardziej wiarygodne, ponieważ zawarte w nim dane pochodzą zapewne z wymienionych załączników, czyli paszportu (Ignacego?) i świadectwa urodzenia (Anny?). Wiek Ignacego został tam określony na 65 lat. Z kolei księga zmarłych (ANK, sygn. 29/1472/414, s. 47) podaje, że w momencie śmierci miał lat 72, zaś napis na nagrobku – że zmarł w 72. roku życia (Duda Eugeniusz: *Kriegerowie...*, s. 30). O Mikołaju zob. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 6. Warszawa 1885, s. 398; Iwańska Katarzyna: *Dzieje i kultura Żydów w Wadowicach w latach 1864–1945*. Kraków 2016, s. 41–42.

¹³ ANK, sygn. 29/86/4, s. 650; sygn. 29/87/6, s. 633; sygn. 29/88/9, s. 287; sygn. 29/1472/373, s. 1b. Ostatnie z przywołanych źródeł wydaje się najbardziej wiarygodne, zob. przyp. 12.

¹⁴ O Lipniku w tym czasie zob. Polak Jerzy: *Zarys dziejów Lipnika*. Lipnik 2002, s. 150–165.

¹⁵ ANK, sygn. 29/87/6, s. 633.

już jednak tylko język polski¹⁶, co sugeruje, że właśnie nim posługiwali się na co dzień. Bardzo prawdopodobne jest, że przynajmniej Ignacy i Anna znali również jidysz, nie był on jednak uwzględniany w spisach ludności, stąd brak informacji na ten temat.

Po przybyciu do Krakowa Ignacy Krieger otworzył zakład na podwórzu kamienicy Alojzego Schwarza przy ulicy Grodzkiej 88 (obecnie nr 13)¹⁷, traktując to miejsce chyba od początku jako tymczasowe, skoro w listopadzie tego samego roku otrzymał zgodę magistratu na wzniesienie „budki do fotografowania”, tj. „zabudowania oszklonego z dachem tekturą smołowaną pokrytym” na drugim dziedzińcu kamienicy Pareńskich (Boneroskiej) na rogu Rynku Głównego i ulicy św. Jana (obecnie Rynek Główny 42), który to teren Krieger dzierżawił wówczas na okres sześciu lat¹⁸. W lipcu 1863 roku zakład najprawdopodobniej działał już w nowej lokalizacji, gdyż w tym czasie Franciszka Pareńska wniosła pozew przeciwko Kriegerowi z powodu niezapłaconych przez niego (zapewne z tytułu dzierżawy) 75 zł¹⁹. Wygląd pracowni na dziedzińcu kamienicy Boneroskiej można poznać – choć w ograniczony sposób – nie tylko za sprawą planów, ale również fotografii, na której przypadkiem została utrwalona²¹ (ryc. 3). Po przebudowie kamienicy według planów z 1878 roku zakład Kriegera został przeniesiony do wnętrza budynku, na czwarte piętro²¹.

W anonsie dotyczącym wspomnianego pozwu Krieger został określony jako „fotograf z miejsca pobytu niewiadomego”²², dzięki czemu możemy się domyślać, że wówczas przebywał on poza Krakowem. Potwierdza to jego ogłoszenie z listopada 1864 roku, w którym informował, że „przybył z podróży za granicą” i otworzył (przez co należy najprawdopodobniej rozumieć ponowne otwarcie) pracownię w domu Pareńskich²³. Również w przypadku tej podróży Kriegera nie znamy jej trasy i znów możemy jedynie powtórzyć przypuszczenia o ośrodku niemieckojęzycznym. Portret syna Ignacego, Natana, wykonany w berlińskim zakładzie Maxa Pflauma w okresie około 1863–1866²⁴, sugeruje Berlin – wszak jest możliwe, że w podróż tę Ignacy wybrał

Ryc. 3. Podwórko kamienicy Boneroskiej z nagrobkami autorstwa Fabiana Hochstima i pracownią Kriegera (w głębi), fot. zakład Ignacego Kriegera, lata sześćdziesiąte lub siedemdziesiąte XIX w., negatyw kolodionowy; w zbiorach MK, nr inw. MHK-4223/K

się wraz z synem, który już wówczas mógł przyuczać się do zawodu fotografa²⁵. Nie jest jednak również wykluczone, że Natan wyjeżdżał w innym czasie i niezależnie od ojca.

W pierwszej połowie lat sześćdziesiątych XIX wieku Krieger oprócz zakładu w Krakowie posiadał również drugi, w Tarnowie, ale nie jest jasne, który z nich powstał pierwszy ani kto je prowadził, niewątpliwie jednak przez pewien czas oba istniały równocześnie²⁶. Co więcej, jedna z córek

¹⁶ Podano tak w przypadku Kriegerów (ANK, sygn. 29/88/9, s. 287), Baumów (ANK, sygn. 29/88/8, s. 713) oraz Hofów (ANK, sygn. 29/88/11, s. 641). W przypadku tych ostatnich już w 1880 r. wymieniono tylko język polski (ANK, sygn. 29/87/17, s. 1577).

¹⁷ „Czas” 1860, nr 110, z 13 maja, s. 4. Tu i w kolejnych przypadkach obecną numerację domów podano za: „Dziennik Rozporządzeń...” 1881, L. 12, s. 87–108.

¹⁸ ANK, sygn. 29/1410/28, s. 15 i plan nr 3 (po s. 16); por. Mossakowska Wanda: *Topografia...*, s. 56–57.

¹⁹ „Krakauer Zeitung” 1863, nr 166, z 24 lipca, s. 4.

²⁰ W Muzeum Krakowa (dalej cyt. MK) zachowała się seria ujęć zakładu kamieniarskiego, zidentyfikowanego w 2018 r. przez Mateusza Niemca z Działu Fotografii Krakowskiej MK jako zakład Fabiana Hochstima. Znajdował się on na podwórzu tej samej kamienicy co pracownia Kriegera, stąd można było ustalić, że szklana altana widoczna na niektórych ujęciach mieściła atelier fotograficzne. Jego lokalizację na podwórzu przedstawia plan w ANK, sygn. 29/1410/4534, plan nr 5 (po s. 16).

²¹ Mossakowska Wanda: *Topografia...*, s. 58–59.

²² „Krakauer Zeitung” 1863, nr 166, z 24 lipca, s. 4.

²³ „Czas” 1864, nr 183, z 9 listopada, s. 4.

²⁴ MK, nr inw. MHK-Fs3947/IX. Na fotografii nadrukowany jest adres: Leipziger Straße 44, pod którym zakład działał ok. 1863–1866 (Einholtz Sibylle: *Der Verein für die Geschichte Berlins im Spiegel der Fotografiegeschichte*. „Der Bär von Berlin. Jahrbuch des Vereins für die Geschichte Berlins” [online]. 2006, Folge 55 [dostęp 16 sierpnia 2018]. Dostępny w internecie: <https://www.diegeschichteberlins.de/geschichteberlins/672-der-verein-fuer-die-geschichte-berlins-im-spiegel-der-fotografiegeschichte.html>). Fotografia ta zamieszczona została w przedśłowiu do *Albumu fotografii...* jako portret Ignacego, stąd autorzy przyjęli za fakt, że był on w Berlinie.

²⁵ W 1870 r. odnotowany został już jako „fotograf pomocnik” (ANK, sygn. 29/86/4, s. 650).

²⁶ Świadczą o tym winiety na fotografiach podające obie lokalizacje (Kudłacz Katarzyna, Miskowiec Marta: *Katalog winiety krakowskich zakładów fotograficznych w zbiorach Muzeum Historii Fotografii im.*

Ryc. 4. Nagrobek Ignacego Kriegera (z prawej), fot. Andrzej Malik, 2018

Kriegerów, Janetta, właśnie w Tarnowie w 1864 roku wyszła za mąż²⁷. Jeszcze w połowie lat sześćdziesiątych Urząd Powiatowy w Tarnowie upominał się o podatek domostykalny

dla gminy Oświęcim, z którym zalegał Ignacy²⁸, ale zapewne mniej więcej w tym czasie zamknął on zakład tarnowski i pod koniec 1866 roku został przyjęty do gminy miasta Krakowa²⁹.

W 1870 roku Ignacy mieszkał razem z żoną i pięciorgiem dzieci w jednym z mieszkań w kamienicy przy ulicy Floriańskiej 367 (obecnie nr 49)³⁰. Dziesięć lat później rodzice wraz z czwórką dzieci oraz dwoma służącymi odnotowani zostali pod tym samym adresem³¹. Ignacy zmarł 17 czerwca 1889 roku na „wład schyłkowy z niezłym żołądkiem”, dwa dni później został pochowany na cmentarzu żydowskim przy ulicy Miodowej³². Jego nagrobek zachował się do dziś w dość dobrym stanie (ryc. 4). W 1890 roku wdowa i troje dzieci spisani zostali przy ulicy Szpitalnej 9, gdzie na pierwszym piętrze zajmowali trzy pokoje z kuchnią i przedpokojem. Mieli wówczas jedną służącą, a także lokatora – podnajemcę³³. Anna Krieger zmarła w 1899 roku³⁴.

Ze źródeł wiadomo o szczęściu dzieci Ignacego i Anny, nie sposób jednak stwierdzić, czy wiedza ta jest kompletna³⁵ (ryc. 5 i 6). Zapewne najstarszą córką była wspomniana już Janetta (Jaenete, Jeanette, Jeanetta, Jeneta), która zamieszkiwała w Krakowie wraz z rodziną prawdopodobnie co najmniej od 1867 roku³⁶. Janetta urodziła się w pierwszej połowie lat czterdziestych XIX wieku w Bielsku, Lipniku bądź Kętach³⁷, zmarła w 1913 roku³⁸. Jej mężem był urodzony w Tarnowie Samuel Emanuel Hof (Hoff; 1836–1887), handlarz węglem, a później właściciel składu węgla³⁹. W Krakowie urodziło się czworo ich dzieci: Herman Jakob (1867–1872)⁴⁰, Charlotta (1869–1870)⁴¹, Sta-

Włerego Rzewuskiego w Krakowie. Kraków 2008, s. 104). W literaturze podaje się okres ok. 1864 r. (*ibidem*, s. 325), co potwierdza fotografia z MK, nr inw. MHK-Fs3222/VI/20, powstała najpóźniej w grudniu 1864 r., oraz pośrednio także fotografia z ANK, sygn. 29/1340/73, przedstawiająca kobietę w stroju z okresu żałoby narodowej.

²⁷ ANK, oddział w Tarnowie, sygn. 33/276/28, s. 90–91.

²⁸ ANK, sygn. 29/33/Mag II 72, poz. 5872. Samej korespondencji nie udało mi się odnaleźć, nie jest też jasne, czy dotarł powołujący się na nią (a może też tylko na zapis w dzienniku podawczym?) Aleksander Maciesza (Maciesza Aleksander: *Historia fotografii polskiej w latach 1839–1889*. Płock 1972, s. 68). Przywołał on również inne, bliżej nieokreślone dokumenty, z których wynikało, że Ignacy przybył z Białej lub Oświęcimia. Akta miejskie zachowane w ANK są bardzo obszerne, co znacząco utrudnia kwerendy.

²⁹ „Czas” 1866, nr 280, z 8 grudnia, s. 2.

³⁰ ANK, sygn. 29/86/4, s. 649–650. Żadne źródło nie potwierdza informacji podanej w przedśłowiu do *Albumu fotografii...*, że po powrocie do Krakowa w 1864 r. Ignacy zamieszkał w kamienicy na rogu Rynku i ul. św. Jana.

³¹ ANK, sygn. 29/87/6, s. 633.

³² ANK, sygn. 29/1472/414, s. 47. Tu i w pozostałych przypadkach datę śmierci podano zgodnie z kalendarzem gregoriańskim, należy jednak zaznaczyć, że w kalendarzu żydowskim (według którego obchodzono rocznicę śmierci – *jorcajt*) był to 19 siwan 5649 r. (Duda Eugeniusz: *Kriegerowie...*, s. 30; *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*: Rocznica śmierci. Hasło oprac. Jan Jagielski. T. 2. L–Ż. Oprac. Zofia Borzymińska, Rafał Żebrowski.

Warszawa 2003, s. 425).

³³ ANK, sygn. 29/88/9, s. 287–288.

³⁴ ANK, sygn. 29/1472/474, s. 47.

³⁵ W przedśłowiu do *Albumu fotografii...* podano, że Kriegerowie doczekali się ośmiorga dzieci. Z kolei w: Duda Eugeniusz: *Kriegerowie...*, s. 30, autor wymienił ich siedmiorgo, w tym córkę Helenę, o której jednak nic mi nie wiadomo.

³⁶ Wówczas w Krakowie urodził się syn Hofów, Herman Jakob (zob. przyp. 40).

³⁷ Ze źródeł wynikają różne daty urodzenia: 1842, 1843, 1844 i 1845, raz z datą dzienną 5 kwietnia, raz 6 lipca (ANK, oddział w Tarnowie, sygn. 33/276/28, s. 90–91; ANK, sygn. 29/87/17, s. 1577; sygn. 29/88/11, s. 641; sygn. 29/89/13, s. 190; sygn. 29/1472/558, s. 31). Biorąc pod uwagę, że 1844 r. konsekwentnie podawany jest jako data urodzenia Natana, narodziny Janetty sytuować należałoby wcześniej (1842–1843) lub ewentualnie później (1845).

³⁸ ANK, sygn. 29/1472/558, s. 31.

³⁹ ANK, oddział w Tarnowie, sygn. 33/276/28, s. 90–91; ANK, sygn. 29/87/17, s. 1577; sygn. 29/1472/402, s. 10.

⁴⁰ ANK, sygn. 29/1472/316, s. 734–735.

⁴¹ ANK, sygn. 29/1472/318, s. 105; sygn. 29/1472/321, s. 66–67.

⁴² ANK, sygn. 29/1472/329, s. 118–119; sygn. 29/87/17, s. 1577. W 1902 r. przeszedł na katolicyzm (zob. przyp. 107). W 1910 r. został odnotowany jako właściciel fabryki pasty, żonaty z Ludwiką, z którą miał dwóch synów: Adama i Tadeusza (ANK, sygn. 29/90/6, poz. 1901). W 1921 r. był wdowcem, właścicielem pracowni chemicznej (ANK, sygn. 29/91/7, poz. 1579).

Ryc. 5. Siostry Krieger (?), fot. zakład Ignacego Kriegera, ok. 1880, odbitka albuminowa; w zbiorach MuFo, nr inw. MHF 10575/II

niślaw (ur. 1876)⁴² i Anna (ur. 1883)⁴³. Drugie w kolejności dziecko Kriegerów, syn Natan (Nathan), urodził się w 1844 roku w Lipniku⁴⁴. Kolejne córki Kriegerów również urodziły się w Lipniku: Amalia (Małka)⁴⁵ w 1845 lub 1846 roku⁴⁶, Franciszka (Fanni) w 1847 lub 1848 roku⁴⁷, a Paulina (Paula) w 1854⁴⁸. Franciszka zmarła w 1894 roku, nie założywszy własnej rodziny⁴⁹, natomiast Paulina w 1880

Ryc. 6. Natan Krieger z niezidentyfikowanymi dziećmi (siostrzeńcami?), fot. zakład Ignacego Kriegera, ok. 1880, odbitka albuminowa; w zbiorach MuFo, nr inw. MHF 10574/II

roku wyszła za Maurycego Fuchsa (ur. 1846 lub 1847), handlarza win z Lipnika⁵⁰. Dalsze losy Fuchśów nie są znane⁵¹. Najmłodsza córka Kriegerów, Józefa (Pessel), urodziła się w 1861 roku w Krakowie⁵². W 1883 roku wzięła ślub z Abrahamem (Adolfem) Baumem (ur. 1856), buchalterem z Krakowa oraz podobno reprezentantem Czeskiej Huty

⁴³ ANK, sygn. 29/1472/371, s. 96. W 1921 r. została odnotowana jako modniarka stanu wolnego (ANK, sygn. 29/91/1, poz. 529).

⁴⁴ Rok 1844 i Lipnik konsekwentnie podają wszystkie spisy ludności. Datę dzienną 5 maja podaje jeden z nich (ANK, sygn. 29/87/6, s. 633), zaś na nagrobku widnieje 4 maja (Duda Eugeniusz: *Kriegerowie...*, s. 30).

⁴⁵ Imię to podaje tylko jedno źródło: wykaz kart przemysłowych wydanych w 1900 r., gdzie zapisano: „Małka false Amalia Krieger” (ANK, sygn. 29/33/Kr 2253, poz. 75 z 1900 r.).

⁴⁶ Spisy ludności Krakowa podają lata urodzenia: 1845, w tym jeden raz z datą dzienną 8 grudnia (ANK, sygn. 29/87/6, s. 633; sygn. 29/88/9, s. 287), 1846 (ANK, sygn. 29/86/4, s. 650; sygn. 29/89/2, s. 116) i jeden raz 8 grudnia 1848 r., co raczej na pewno jest pomyłką (ANK, sygn. 29/90/1, s. 674). Miejsce urodzenia kon-

sekwentnie określane jest jako Lipnik.

⁴⁷ Spisy ludności Krakowa podają lata: 1847, w tym jeden raz z datą dzienną 7 grudnia (ANK, sygn. 29/87/6, s. 633; sygn. 29/88/9, s. 287) i 1848 (ANK, sygn. 29/86/4, s. 650).

⁴⁸ ANK, sygn. 29/86/4, s. 650.

⁴⁹ ANK, sygn. 29/1472/444, s. 11, gdzie została zapisana jako mieszkająca przy rodzinie, stanu wolnego.

⁵⁰ ANK, sygn. 29/1472/354, s. 9.

⁵¹ Fuchśowie nie zostali odnotowani w spisach ludności Krakowa z lat 1890 i 1900 ani w księgach zgonu izraelskiego okręgu metrykalnego w Krakowie za lata 1880–1890, co sugeruje, że przed 1890 r. wyjechali z Krakowa.

⁵² ANK, sygn. 29/1472/316, s. 59, jakkolwiek jeden ze spisów ludności podaje Lipnik (ANK, sygn. 29/86/4, s. 650). Jako datę dzienną podawany jest konsekwentnie 28 kwietnia.

Szkła na Galicję, a później na Królestwo Polskie⁵³. Kilka miesięcy przed ich ślubem (i zapewne w związku z nim) Ignacy i Anna Krieger również zawarli związek małżeński – była to ceremonia najprawdopodobniej powtórna, gdyż jak można przypuszczać, wcześniejsza miała charakter wyłącznie religijny, a więc nie posiadała mocy prawnej. Z tego powodu Józefa do księgi urodzeń wpisana została jako nieślubna córka, ale jednocześnie dzięki wspomnianemu ślubowi rodziców została legitymizowana⁵⁴. Baumowie mieli co najmniej troje dzieci, przy czym dwoje najstarszych zmarło zaraz po narodzinach w latach 1885 i 1887⁵⁵. Córka Stanisława (Franciszka Helena; 1896–1981)⁵⁶ była żoną Adama Wojtygi (1896–1956), pilota i podpułkownika Wojska Polskiego⁵⁷. Być może Baumowie mieli również syna Marcelego, ale nie udało mi się tego potwierdzić⁵⁸. Józefa zmarła w 1932 roku⁵⁹.

Natan i Amalia Kriegerowie

Po śmierci Ignacego Kriegera zakład fotograficzny działał nadal pod tym samym nazwiskiem, wystawiając rachunki, podpisując korespondencję zakładu i sygnując fotografie jako Ignacy lub Józef (względnie używając inicjałów I. lub J.) Krieger⁶⁰. Prowadziło to do osobliwych sytuacji, gdy

w 1900 roku „J. Krieger” zawiadamił w prasie: „powróciwszy do zdrowia objąłem znowu kierunek mojego zakładu”⁶¹. Choć nie ma na to dowodów, rodzeństwo najprawdopodobniej zawodu nauczyło się przy ojcu. Co najmniej od 1870 roku Natan był pomocnikiem⁶² – zapewne w zakładzie Ignacego, a najpóźniej od 1880 roku na stałe pomagał ojcu⁶³. Można przypuszczać, że po jego śmierci to Natan przejął kierowanie firmą, aczkolwiek jako właścicielkę zakładu odnotowano wdowę⁶⁴. Nic jednak nie wskazuje, by była ona realnie zaangażowana w prowadzenie firmy (choć nie można tego wykluczyć), w przeciwieństwie do Amalii, która np. w 1895 roku pod nieobecność brata odpowiadała na korespondencję skierowaną do zakładu⁶⁵. Dopiero z lat 1900 i 1901 (a więc niedługo po śmierci Anny Krieger) pochodzą informacje jednoznacznie potwierdzające, iż atelier należało do Natana i Amalii oraz że prowadzili je wspólnie⁶⁶. Nie wiadomo jednak, co to realnie oznaczało ani jaki był podział obowiązków między nimi, a co za tym idzie – komu należy przypisać autorstwo powstałych w tym okresie zdjęć⁶⁷.

Pomijając kwestie związane z działalnością zawodową, o życiu zarówno Natana, jak i Amalii wiadomo niewiele. Żadne z nich nie założyło własnej rodziny, mimo to Amalia w niektórych źródłach występuje jako Kriegerowa⁶⁸, tak jak-

⁵³ ANK, sygn. 29/88/8, s. 713; sygn. 29/1472/307, s. 122–123; sygn. 29/1472/373, s. 13. Informacja, że był on reprezentantem Czeskiej Huty Szkła, pochodzi z adnotacji na fotografii z daru Stanisławy Wojtygi, w MK, nr inw. MHK-Fs3917/IX (o darze tym zob. dalej w tekście).

⁵⁴ ANK, sygn. 29/1472/373, s. 1b; sygn. 29/1472/316, s. 59. Zob. Śliż Małgorzata: *Rytualne małżeństwa Żydów w Galicji w drugiej połowie XIX wieku*. „Studia Judaica” 2001, t. 4, nr 1–2, s. 97–110.

⁵⁵ ANK, sygn. 29/1472/384, s. 209; sygn. 29/1472/398, s. 184.

⁵⁶ W akcie urodzenia występuje jako Franciszka Helena (ANK, sygn. 29/1472/452, s. 268), podobnie w spisie ludności w 1910 r. (ANK, 29/90/13, poz. 1188), natomiast w 1921 r. została zapisana jako Stanisława (ANK, sygn. 29/91/16, poz. 1727). O zmianie imienia zob. przyp. 107. Pochowana jest w grobowcu rodzinnym Wojtygów na cmentarzu Rakowickim w kwaterze wojskowej wraz z matką, mężem i synem (zob. przyp. 57).

⁵⁷ ANK, sygn. 29/91/16, poz. 1727; Konieczny Jerzy R., Malinowski Tadeusz: *Mała encyklopedia lotników polskich*. T. 2. Warszawa 1988, s. 119–121. Pochowany jest wraz z żoną i córką na cmentarzu Rakowickim (zob. przyp. 56). Ich synem był Wojciech Jerzy Jan (1922–1980), również pilot wojskowy, pochowany w tym samym grobowcu (Archiwum MK, dalej cyt. AMK, sygn. 110/14, spis fotografii z 2 marca 1976 r.; Krzystek Tadeusz: *Polskie Siły Powietrzne w Wielkiej Brytanii w latach 1940–1947 łącznie z Pomocniczą Lotniczą Służbą Kobiet (PLSK-WAAF)*. Warszawa 2008, s. 467). Być może Wojtygowie mieli również inne dzieci, ale nie udało mi się tego ustalić.

⁵⁸ W MK znajduje się fotografia z daru Stanisławy Wojtygi, nr inw. MHK-Fs3921/IX, przedstawiająca kilkuletniego chłopca, w akcie darowizny zidentyfikowanego jako „Marceli Baum”, z odrębnym dopiskiem: „Syn Józefy z K[riegerów]” (AMK, sygn. 110/14). Nie jest on odnotowany w księgach urodzeń izraelskiego okręgu metrykalnego

w Krakowie, a według spisów ludności Baumowie mieszkali jedynie z córką, być może więc był to tylko krewny Baumów, a nie syn.

⁵⁹ ANK, sygn. 29/83/341, s. 4–5. Pochowana została w grobowcu Wojtygów, zob. przyp. 56.

⁶⁰ Przykładowo, w rachunkach GKGZ z lat 1896–1905 występuje Józef lub J. Krieger (ANK, sygn. 29/560/14, s. 300; sygn. 29/560/33, poz. 54, 57, 64, 72, 96, 97, 117, 194, 239), a spośród trzech listów do Stanisława Tomkowicza z 1910 r. dwa podpisane są przez „J. Kriegera”, jeden – przez Amalię (Biblioteka PAN i PAU w Krakowie, sygn. 1984, k. 146–148).

⁶¹ „Czas” 1900, nr 151, z 12 czerwca, s. 3.

⁶² ANK, sygn. 29/86/4, s. 650; por. przyp. 25.

⁶³ W spisie ludności z 1880 r. zapisano: „stałe pomaga zatrudnieniu ojca” (ANK, sygn. 29/87/6, s. 633).

⁶⁴ ANK, sygn. 29/88/9, s. 287.

⁶⁵ Archiwum MNK, dalej cyt. AMNK, sygn. 94/14 (list Amalii Krieger do Władysława Łuszczkiewicza z 8 lutego 1895 r.).

⁶⁶ W spisie ludności z 1900 r. Amalia zapisana została jako „współwł. fotograf.” (ANK, sygn. 29/89/2, s. 116), a na wykazie wydanych w 1900 r. kart przemysłowych zapisano, że według podania z 11 kwietnia 1901 r. „przemysł fotograficzny” Natan i Amalia prowadzą wspólnie (ANK, sygn. 29/33/Kr 2253, poz. 75–76 z 1900 r.).

⁶⁷ Niemniej w literaturze pojawiają się przypuszczenia na ten temat, zob. *Natan Krieger...*, s. 11.

⁶⁸ Jako Kriegerowa występuje w materiałach związanych z TMHiZK: na listach członków (zob. przyp. 76) i w sprawozdaniu z 1928 r. (ANK, sygn. 29/562/64, s. 503, 513). W Muzeum Narodowym w Warszawie zachował się szereg odbitek fotograficznych z zakładu Kriegerów, opatrzonych pieczęcią: „Kupiono od A. Krygierowej | 9.8.1923”. Po śmierci Amalii w jednej z informacji prasowych podano, że właścicielem atelier był jej mąż [!] („Czas” 1928, nr 232, z 8 października, s. 2).

by w sposób oczywisty przyjmowano, że musiała być ona żoną właściciela zakładu⁶⁹. Około 1867 roku Natan służył w wojsku, zapewne w 56 (względnie 13) pułku piechoty, do którego został wcielony w ramach przymusowego poboru w drodze losowania lub zgłosił się na ochotnika. O jego wojskowym epizodzie świadczą fotografie przedstawiające go w mundurze starszego szeregowego (*Gefreitera*)⁷⁰. Najpóźniej w 1900 roku Natan i Amalia przeprowadzili się do kamienicy na rogu Rynku i ulicy św. Jana, w której mieścił się zakład fotograficzny⁷¹.

Pewne przesłanki wskazują, że rodzeństwo interesowało się historią i kulturą. W związku ze swoją działalnością zawodową Kriegerowie utrzymywali kontakty z krakowskim środowiskiem naukowym; w przypadku niektórych badaczy być może miały one nawet nieco bardziej zażyły charakter, co sugeruje list Natana i Amalii do Włodzimierza Demetrikiwicza, zawierający kondolencje z powodu śmierci jego matki⁷². Jak wspominał Bolesław Drobner, fotograf Krieger (Natan?) przychodził niemal codziennie do jego rodziców „na przeczytanie »Czasu«, »jaśniepańskiego« dziennika”, młodego Drobnera zabierał do krakowskich kościołów i przedstawił go Władysławowi Łuszczkiewiczowi, dyrektorowi Muzeum Narodowego⁷³. Na jednej z rodzinnych fotografii Natan i Amalia przedstawieni są w trakcie lektury (ryc. 7), Amalia z książką sportretowana została również na innych zdjęciach⁷⁴, zaś Natan posiadał – odziedziczony później przez siostrę – „cenny zbiór książek, traktujących przeważnie o dziejach starego Krakowa i zabytkach sztuki krakowskiej”⁷⁵. Kriegerowie – a w każdym razie na pewno Amalia, wcześniej zapewne Natan – byli członkami Towarzystwa Miłośników i Historii Zabytków Krakowa⁷⁶ (dalej cyt. TMHiZK). Podobnie było w przypadku Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana⁷⁷.

Natan zmarł „po długich cierpieniach” 4 maja 1903 roku z powodu raka wątroby, dwa dni później został pochowany na cmentarzu żydowskim przy ulicy Miodowej⁷⁸. Informację o jego śmierci opublikowała prasa krakowska i warszawski „Tygodnik Ilustrowany”, zamieściło ją w swoim sprawozdaniu

Ryc. 7. Natan i Amalia Kriegerowie, fot. zakład Ignacego Kriegera, ok. 1868, odbitka albuminowa; w zbiorach MK (dar Stanisławy Wojtygi), nr inw. MHK-Fs3912/IX

rocznym również TMHiZK⁷⁹. Ono także, wraz z prezesem Stanisławem Krzyżanowskim, uczestniczyło w jego pogrzebie, zaś Muzeum Czartoryskich złożyło wieniec⁸⁰. Nagrobek

⁶⁹ Por. Nowicka Martyna: *Profesjonalistki. O zawodowych fotografkach w Galicji*. „Przegląd Kulturoznawczy” 2014, nr 3, s. 328–335.

⁷⁰ *Natan Krieger...*, s. 5. Odbitki w MK, numery inw. MHK-Fs3943/IX, MHK-Fs3944/IX, mają nadrukowany rok 1867. Poborowi podlegali wówczas mężczyźni w wieku od 17 do 36 lat. Do 1867 r. wadowicki okręg rekrutacyjny (z 56 pułkiem piechoty) obejmował również Kraków; w 1867 r. wydzielony został osobny okręg krakowski (z 13 pułkiem piechoty). Baczkowski Michał: *Galicja a wojsko austriackie 1772–1867. Społeczeństwo i Gospodarka Galicji*. Studia i Materiały, t. 4. Kraków 2017, s. 22, 49, 93–94.

⁷¹ ANK, sygn. 29/89/2, s. 116.

⁷² Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, sygn. K III-5 j.a. 52, list b.d. [1899], podpisany przez „I. Kriegera z siostrą”. Za wskazanie tego źródła dziękuję dr. Wojciechowi Walanusowi.

⁷³ Drobner Bolesław: *To już tak dawno*. W: *Kopiec wspomnień*. Kraków 1959, s. 28, 48–49.

⁷⁴ Negatywy w MK, numery inw. MHK-6895/K, MHK-6906/K.

⁷⁵ „Czas” 1928, nr 232, z 8 października, s. 2 (gdzie błędnie mowa jest o mężu Amalii, por. przyp. 68).

⁷⁶ Na drukowanych spisach członków TMHiZK, dołączanych

do kolejnych tomów z serii Biblioteka Krakowska lub mających formę osobnych druków, od jego założenia do 1903 r. włącznie widnieje J., Józef i Ignacy Krieger (w 1903 r. oznaczony został jako zmarły, co sugeruje, że chodziło o Natana), od 1903 r. włącznie odnotowywana była Amalia Kriegerowa. W rękopiśmiennym spisie członków za lata 1897–1901 widnieje „Krieger”, którego imię poprawiono z „Józefa” na „Ignacego” (ANK, sygn. 29/562/2, s. 78–79).

⁷⁷ Jego członkiem, jak wynika ze spisów członków zamieszczanych w *Sprawozdaniach Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana* za lata 1901/02–1912/1, w roku jego powstania (1901) był „J. Krieger”, w kolejnych latach – Amalia.

⁷⁸ ANK, sygn. 29/1472/497, s. 32; „Czas” 1903, nr 103 (wyd. wieczorne), z 6 maja, s. 2.

⁷⁹ „Czas” 1903, nr 103 (wyd. wieczorne), z 6 maja, s. 2; „Nowa Reforma” 1903, nr 105, z 8 maja, s. 2; „Tygodnik Ilustrowany” 1903, nr 21, s. 18; Sprawozdanie Towarzystwa miłośników historii i zabytków Krakowa za rok 1903. W: Bąkowski Klemens: *Kościół św. Krzyża w Krakowie*. Biblioteka Krakowska, nr 25. Kraków 1904, s. 3.

⁸⁰ „Czas” 1903, nr 104 (wyd. poranne), z 7 maja, s. 1.

Ryc. 8. Nagrobek Natana Kriegera (fragment), fot. Andrzej Malik, ok. 1990

Natana zachował się do dziś, ale napisy, widoczne jeszcze około 1990 roku, obecnie są zupełnie nieczytelne (szczęśliwie dokumentuje je fotografia, wykonana przy okazji jego odkrycia – ryc. 8).

Po śmierci brata zakład przejęła Amalia⁸¹ (ryc. 9). Pod koniec życia, jak informowano w jej nekrologu, znalazła się w trudnej sytuacji materialnej⁸² i w 1926 roku, nie mogąc

już zapewne poddać trudom prowadzenia zakładu (miała wówczas około 80 lat), negatywy oraz wyposażenie atelier przekazała gminie miasta Krakowa, ustanawiając jednocześnie fundację im. bł. pamięci Ignacego, Natana i Amalii Kriegerów „w celu należytego przechowania klisz dawnych zabytków krakowskich, ich reprodukcji i spożytkowania dla celów naukowych, oraz wykształcenia fotografów fachowych do zdejmowania fotograficznego dawnych zabytków pamiątek i dzieł sztuki”⁸³. Obiekty te wiceprezydent Krakowa Karol Rolle oddał Muzeum Przemysłowemu „w zarząd”, jednak fizycznie miały pozostać w mieszkaniu Amalii. W zamian otrzymała ona dożywotnią rentę⁸⁴. Został wówczas sporządzony inwentarz fundacji – w MK zachował się dokument będący najprawdopodobniej jego kopia lub odpisem⁸⁵. Zawiera on spis negatywów oraz sprzętu fotograficznego (zob. aneks 1).

Amalia Krieger zmarła 21 września 1928 roku na zapalenie płuc, do śmierci mieszkając w kamienicy na rogu Rynku i ulicy św. Jana⁸⁶. Nekrolog i jej krótki biogram zamieścił „Nowy Dziennik”⁸⁷, a obszernie wspomnienie, autorstwa prawdopodobnie dr. Józefa Steinberga, opublikował „Czas”⁸⁸. Informację o jej śmierci w swoim sprawozdaniu rocznym zawarło również TMHiZK⁸⁹. Pochowana została na cmentarzu żydowskim⁹⁰, a w jej pogrzebie udział wzięli prezydent miasta Karol Rolle, dyrektor Muzeum Przemysłowego Eugeniusz Tor, kustosz biblioteki tegoż Muzeum Kazimierz Witkiewicz, a także przedstawiciele gminy żydowskiej i sfer artystycznych⁹¹. Nagrobka Amalii nie udało się dotąd odnaleźć. Pozostawiła ona testament, który otwarto w sądzie cywilnym w obecności przedstawicieli miasta. Na jego mocy zbiór negatywów i „pewna ilość przedmiotów muzealnych” miała zostać przekazana do Muzeum Przemysłowego⁹². Wola dotycząca klisz była więc *de facto* potwierdzeniem jej decyzji z 1926 roku, z kolei wspomniane przedmioty muzealne to zapewne

⁸¹ Po śmierci brata informowała: „atelier fotograficzne prowadzę nadal bez przerwy przy ul. św. Jana l. 1” („Czas” 1903, nr 111, z 16 maja, s. 3).

⁸² „Czas” 1928, nr 234, z 11 października, s. 3.

⁸³ „Dziennik Rozporządzeń...” 1926, nr 4, s. 52; *Sprawozdanie z działalności Miejskiego Muzeum Przemysłowego im. dra Adryana Baranieckiego w Krakowie, za rok szkolny 1925/6*. „Rzeczy Piękne” 1927, R. 6, nr 1, s. 16.

⁸⁴ ANK, sygn. 29/540/9, s. 605; „Dziennik Rozporządzeń...” 1926, nr 4, s. 52. Dla uproszczenia w niniejszym artykule używam skróconej nazwy Muzeum Przemysłowe, odnoszącej się do instytucji działającej pod różnymi nazwami – w latach 1920–1934 było to Miejskie Muzeum Przemysłowe im. dr. Adriana Baranieckiego w Krakowie (Hapanowicz Piotr: *Działalność Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie i jego likwidacja w latach 1949–1950*. „Zarządzanie w Kulturze” 2007, t. 8, s. 43).

⁸⁵ Inwentarz fundacji miał być doszty do akt, a te powinny znajdować się w dokumentach Wydziału IV magistratu Krakowa z 1926 r. pod poz. 1820, jak wskazuje nr 1820/26/IV, którym opatrzona jest sprawa fundacji („Dziennik Rozporządzeń...” 1926, nr 4, s. 52). Dokumentację tego Wydziału przechowuje ANK (sygn. 29/33/Kr 2375), jednak nie ma tam akt związanych z fundacją Kriegerów. Natomiast w Bibliotece ASP znajduje się najprawdopodobniej inny egzemplarz

tego inwentarza (sporządzono ich z pewnością kilka), nosi on tytuł „Własność gminy miasta Krakowa z fundacji imienia bł. p. Natana i Ignacego Kriegerów oraz Amalii Krieger pod zarządem M. Muzeum Przemysł. w Krakowie” i opatrzony jest podpisami Amalii Krieger, Eugeniusza Tora i przedstawicieli władz miasta (Więlgut-Walczak Jadwiga: „Biblioteka Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie (1868–1950) – jej dzieje i rola w życiu artystycznym miasta”. Kraków 2019, s. 189. Praca doktorska, Uniwersytet Jagielloński). Niestety nie znam go z oryginału, gdyż nie został mi on udostępniony. Z kolei w Dziale Fotografii Krakowskiej MK (b. sygn.) zachował się oprawny, niedatowany maszynopis – „Spis fotografii Kriegera”, liczący 57 stron. Jest on zapewne kopią lub odpisem z inwentarza fundacji. Za zwrócenie mojej uwagi na ten dokument dziękuję Ewie Gaczol.

⁸⁶ ANK, sygn. 29/1472/635, s. 80.

⁸⁷ „Nowy Dziennik” 1928, nr 258, z 24 września, s. 13; nr 260, z 27 września, s. 9.

⁸⁸ „Czas” 1928, nr 234, z 11 października, s. 3.

⁸⁹ ANK, sygn. 29/562/64, s. 503, 513.

⁹⁰ „Nowy Dziennik” 1928, nr 258, z 24 września, s. 13.

⁹¹ „Nowy Dziennik” 1928, nr 260, z 27 września, s. 9; „Czas” 1928, nr 223, z 28 września, s. 2.

⁹² „Czas” 1928, nr 223, z 28 września, s. 2.

Ryc. 9. Amalia Krieger, fot. zakład Ignacego Kriegera, ok. 1870, odbitka albuminowa; w zbiorach MK (dar Stanisławy Wojtygi), nr inw. MHK-Fs3911/IX

meble i drobne przedmioty, które faktycznie trafiły do Muzeum Przemysłowego, a po jego likwidacji w większości zostały przekazane do Muzeum Narodowego w Krakowie (dalej

cyt. MNK), gdzie znajdują się do dziś (zob. aneks 2). Z kolei wspomniane wcześniej książki po swoim bracie zapisała Towarzystwu Szkoły Ludowej⁹³. Ponadto w bliżej nieokreślonym czasie (nie wiadomo, czy jeszcze za życia, czy również na mocy testamentu) „liczne przedmioty sztuki” ofiarowała Polskiej Akademii Umiejętności oraz prezydium krakowskiej gminy żydowskiej⁹⁴ (być może ten drugi dar związany był z mającym powstać z inicjatywy gminy muzeum żydowskim⁹⁵). Natomiast rodzina Amalii po jej śmierci przekazała ponad sto fotografii Towarzystwu Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, które następnie oddało je do Archiwum Aktów Dawnych (obecnie Archiwum Narodowe w Krakowie)⁹⁶.

Dalsze dzieje spuścizny Kriegerów

Losy negatywów i wyposażenia atelier Kriegerów po śmierci Amalii nie są w pełni jasne. Klisze i pewna liczba odbitek zapewne w tym samym roku trafiły do biblioteki Muzeum Przemysłowego⁹⁷, natomiast przynajmniej część wyposażenia zakładu, a więc aparaty i inne przybory, przekazano do muzealnej pracowni cynkograficznej, w ramach której działała pracownia fotograficzna⁹⁸. Przedmiotów tych nie uznano więc za wartościowe z punktu widzenia zbiorów muzealnych, ale potraktowano jako sprzęt przeznaczony do bieżącego użytku. Działanie takie wydaje się zgodne z intencją ofiarodawczyni, gdyż jednym z celów fundacji im. Kriegerów było praktyczne kształcenie fotografów.

Po likwidacji Muzeum Przemysłowe zostało w 1950 roku włączone do MNK, a biblioteka rok później została przejęta przez Bibliotekę Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie⁹⁹ i to tam przez kilkanaście kolejnych lat znajdowały się negatywy Kriegerów. W 1967 roku zostały one przekazane do Muzeum Historycznego Miasta Krakowa¹⁰⁰, gdzie znajdują się do dziś, tworząc osobną, wydzieloną ko-

⁹³ „Czas” 1928, nr 232, z 8 października, s. 2.

⁹⁴ „Czas” 1928, nr 234, z 11 października, s. 3. Amalii jako ofiarodawczyni nie notują opracowania poświęcone zbiorom Akademii (Treiderowa Anna: *Kolekcja obrazów, rysunków i rzeźb Polskiej Akademii Umiejętności*. „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” 1972, t. 18, s. 37–90; Schnaydrowa Bogumiła: *Ofiarodawcy Akademii Umiejętności 1873–1919. Z badań nad proveniencją zbiorów Biblioteki PAN w Krakowie*. „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” 1981, t. 26, s. 11–42) i nic więcej na ten temat nie udało mi się ustalić. Za pomoc dziękuję dyrektor Karolinie Grodziskiej.

⁹⁵ Brzoza Czesław: *Żydzi Krakowa międzywojennego. Kalendarium*. Kraków 2018, s. 299.

⁹⁶ ANK, sygn. 29/562/64, s. 503, 513.

⁹⁷ W sprawozdaniu z działalności biblioteki za rok 1928/1929 nie uwzględniono faktu przejęcia zbioru Kriegerów. Podano jedynie, że „uporządkowano materiał fotograficzny z fundacji Kriegerów, sporządzono odpowiedni inwentarz i katalog” (*Sprawozdanie z działalności Muzeum Przemysłowego im. dra Adr. Baranieckiego w Krakowie za rok szkolny 1928/29*. Kraków [1929], s. 11). Kwestia inwentarza nie jest w pełni jasna, gdyż jakaś jego wersja istniała już na początku

1927 r. (ANK, sygn. 29/540/9, s. 605) – być może chodziło o inwentarz fundacji (zob. przyp. 85). W październiku 1928 r., a więc zapewne już po przejęciu negatywów przez Muzeum, na posiedzeniu Komisji Muzeum mowa była o konieczności ich żmudnego i czasochłonnego katalogowania (ibidem, s. 617). Prace inwentaryzacyjne kontynuowano w kolejnych latach i do dziś w Bibliotece ASP zachował się fragment katalogu kartkowego negatywów oraz dwa inwentarze książkowe (Wielgut-Walczak Jadwiga: „Biblioteka...”, s. 189–190, 201). Odpis z jednego z nich przechowywany jest w Dziale Fotografii Krakowskiej MK (Inwentarz zbioru klisz kriegerowskich, nr 1-5508, b. sygn.).

⁹⁸ „Pracownia cynkograficzna (...) wzbogaciła się szeregiem urządzeń, jakie otrzymało Muzeum tytułem zapisu bł. p. Kriegerowej” (*Sprawozdanie z działalności Muzeum Przemysłowego im. dra Adr. Baranieckiego w Krakowie za rok szkolny 1927/28*. Kraków [1928], s. 20; por. Wielgut-Walczak Jadwiga: „Biblioteka...”, s. 200). Fakt istnienia „działu fotograficznego” w ramach pracowni cynkograficznej potwierdza np. *Sprawozdanie...* [1928/29], s. 14–15.

⁹⁹ Hapanowicz Piotr: *Działalność Muzeum...*, s. 59.

¹⁰⁰ AMK, sygn. 2/10, protokół z 8 sierpnia 1967 r. dotyczący przekazania przez ASP zbioru klisz, obejmującego 5410 klisz „krieger-

lekcje¹⁰¹. Należy przy tym zaznaczyć, że w Muzeum Przemysłowym oprócz negatywów Kriegerów przechowywane były także negatywy wykonane przez innych fotografów (m.in. Antoniego Pawlikowskiego) i w bliżej nieznanych okolicznościach doszło do ich częściowego pomieszania. W rezultacie nie wszystkie klisze, które w 1967 roku trafiły do Muzeum Historycznego, obecnie uznawane są za prace Kriegerów. Z kolei wśród negatywów Pawlikowskiego, które zostały przekazane z Muzeum Przemysłowego do Muzeum UJ w 1949 roku¹⁰², przypadkowo znalazły się negatywy autorstwa Kriegerów – dotąd udało się ich zidentyfikować dziesięć, jednak niewykluczone, że dalsze badania ujawnią kolejne¹⁰³.

Nie brakuje również innych niejasności dotyczących przekazania spuścizny Kriegerów z Biblioteki ASP, jak bowiem podała Bolesława Kołodziejowa, „archiwum fotograficzne Kriegera rozdzielono pomiędzy Muzeum Historyczne M. Krakowa i Muzeum Narodowe, pozostawiając znikomą jego część na miejscu”¹⁰⁴. Nie udało mi się potwierdzić informacji dotyczącej przekazu do MNK, być może zresztą informacja ta jest błędna i dotyczy wspomnianych wcześniej „przedmiotów muzealnych”, zapisanych przez Amalię dla Muzeum Przemysłowego. Z kolei przez obiekty „pozostawione na miejscu” Kołodziejowa mogła rozumieć odbitki fotograficzne autorstwa Kriegerów, faktycznie znajdujące się do dziś w Bibliotece ASP. Najprawdopodobniej przynajmniej część z nich stanowi pierwotną spuściznę zakładu, przekazaną po śmierci Amalii do Muzeum Przemysłowego wraz z negatywami¹⁰⁵. Natomiast dalsze losy sprzętów stanowiących wyposażenie atelier pozostają nieznanne, ale

niewykluczone, że uległy one zniszczeniu wraz z likwidacją Muzeum i działającej przy nim pracowni fotograficznej.

Biografia niemożliwa?

Kriegerowie, jak wskazują na to pewne przesłanki, stanowią przykład rodziny żydowskiej ulegającej stopniowej polonizacji¹⁰⁶. O ile Anna i Ignacy posługiwali się językami polskim oraz niemieckim, a na nagrobku Ignacego znajdują się napisy po niemiecku i hebrajsku, o tyle ich najmłodsza córka używała tylko polskiego, a na nagrobku syna informacje zapisano tylko po polsku. Co więcej, Anna i Ignacy byli wyznania mojżeszowego, ale przynajmniej jedna z ich córek i dwoje wnuków przeszło na katolicyzm¹⁰⁷.

Jedyną namiastkę spuścizny osobistej Kriegerów stanowią przedmioty przekazane Muzeum Przemysłowemu przez Amalię i fotografie rodzinne zachowane w zbiorach muzealnych. Kilkadziesiąt zdjęć członków rodziny znajduje się w kolekcji negatywów w MK (zob. ryc. 1 i 2), ponadto w 1976 roku Muzeum to otrzymało od Stanisławy Wojtygi 30 odbitek, przedstawiających m.in. ją samą jako dziecko, jej syna Wojciecha Jerzego Jana, brata (?) Marcelego, rodziców, rodzeństwo matki (w tym Natana i Amalię – zob. ryc. 7 i 9) oraz dziadków Ignacego i Annę¹⁰⁸. Nie wszystkie osoby da się jednak jednoznacznie zidentyfikować. Drugi zespół odbitek – również złożony z 30 sztuk (choć nie ma pewności, że wszystkie ukazują Kriegerów, ich krewnych bądź znajomych) – pozyskało w 2002 roku od osoby prywatnej Muzeum Fotografii w Krakowie¹⁰⁹ – zob. ryc. 5 i 6).

rowskich”, 1805 klisz z dawnej pracowni Muzeum Przemysłowego i 5233 klisze różne z teje pracowni wraz z „rezerwą” klisz „kriegerowskich”.

¹⁰¹ Obecnie kolekcja negatywów z zakładu Kriegerów liczy 8520 sztuk, jednak niewykluczone, że dalsze badania zmienią ustalenia dotyczące autorstwa niektórych z nich.

¹⁰² Grzechnik-Correae Grażyna: *Krakowskie wariacje w fotografii Antoniego Pawlikowskiego i Franciszka Kleina*. Kraków 2017, s. 6.

¹⁰³ Są to negatywy przedstawiające cykl obrazów z kościoła Mariackiego ze scenami z życia św. Katarzyny autorstwa Hansa Suessa von Kulmbacha, numery inw. MUJ 2546/F–MUJ 2553/F, MUJ 3312/F, MUJ 6180/F. Zob. Bednarek Anna, Walanus Wojciech: *Fotografie cyklu legendy św. Katarzyny Aleksandryjskiej. W: Mistrz i Katarzyna. Hans von Kulmbach i jego dzieła dla Krakowa*. Red. Mirosław P. Kruk, Aleksandra Hola, Marek Walczak. Kraków 2018, s. 436–457, numery kat. 59–67 (tu jeszcze bez podania informacji o odnalezieniu negatywów).

¹⁰⁴ Kołodziejowa Bolesława: *Miejskie Muzeum Przemysłowe im. dra Adriana Baranieckiego w Krakowie*. „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie” 1976, t. 11, s. 224.

¹⁰⁵ Wielgut-Walczak Jadwiga: „Biblioteka...”, s. 71, 201. Katalog online zbiorów Biblioteki ASP (<http://bg.asp.krakow.pl/katalog>) notuje ponad 6600 fotografii Kriegerów (stan na 28 lipca 2019), jednak sądząc po technice wykonania, raczej tylko część z nich pochodzi z czasów istnienia zakładu. Pozostałe powstały zapewne później, gdy negatywy znajdowały się już w bibliotece Muzeum

Przemysłowego / Bibliotece ASP lub MK (por. Wielgut-Walczak Jadwiga: „Biblioteka...”, s. 201–202).

¹⁰⁶ O ile znajomość języka polskiego nie musiała oznaczać asymilacji rozumianej jako przyjęcie polskiej świadomości narodowej, o tyle bardziej jednoznaczne było przyjęcie chrztu (Landau-Czajka Anna: *Syn będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*. Warszawa 2006, s. 31–39, 286–287). Wiedza na temat polonizacji (asymilacji) rodziny Kriegerów ogranicza się jedynie do niektórych jej członków.

¹⁰⁷ Spośród dzieci Kriegerów wyznanie rzymsko-katolickie przyjęła Józefa (ANK, sygn. 29/83/341, s. 4), a także jej mąż (ANK, sygn. 29/91/1, poz. 1726). Spośród wnuków – syn Janetty Stanisław Hof, który w 1902 r. zgłosił do magistratu Krakowa decyzję o zmianie wyznania (ANK, sygn. 29/1343/57, s. 49) oraz córka Józefy, która przed 1921 r. zmieniła imię z Franciszka Helena na Stanisława (zob. przyp. 56), co niewątpliwie miało związek z przyjęciem przez nią chrztu (zob. Kutrzeba Justyna: *Żydowscy konwertyci w Krakowie przełomu XIX i XX wieku*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2017, z. 35, s. 208–209), tym bardziej że katolikiem był jej mąż (ANK, sygn. 29/91/1, poz. 1727).

¹⁰⁸ Numery inw. MHK-Fs3908/IX–MHK-Fs3921/IX, MHK-Fs3933/IX, MHK-Fs3935/IX–MHK-Fs3949/IX. W AMK, sygn. 110/14, znajduje się korespondencja i dokumenty związane z tym darem.

¹⁰⁹ Numery inw. MHF 10554/II–MHF 10583/II (za informacje na ten temat dziękuję Ewie Piotrowskiej).

Tylko w części pokrywa się on ze zbiorem w MK, a sportretowane na nich osoby nie są w żaden sposób podpisane, stąd tożsamość niektórych z nich można określić wyłącznie na podstawie porównań z zasobem w MK. Na marginesie, wiadomo, że Stanisława Wojtyga po śmierci swojej matki Józefy ofiarowała również „ pewne drobiazgi pozostawione przez Nią”, ale niestety nie udało się ustalić, co to było i do kogo (lub do jakiej instytucji) trafiły¹¹⁰.

Jak przed laty napisała Wanda Mossakowska, biografkę Ignacego Kriegera trudno wzbogacić o istotne ustalenia, ale *de facto* stwierdzenie to można odnieść także do pozostałych członków jego rodziny, co oznacza, że każda nowa informacja ma znaczenie¹¹¹. Brak dokumentów pozostawia wiele pytań bez odpowiedzi i skazuje nas na domysły, choć jednocześnie należy zauważyć, że sytuacja Kriegerów nie jest raczej wyjątkowa i próby stworzenia biogramów wielu innych ówczesnych rzemieślników zakończyłyby się zapewne podobnymi rezultatami. Pozostaje jednak cień nadziei, że pewne zagadnienia, a zwłaszcza kwestię losów spuścizny zakładu, uda się jeszcze w przyszłości wyjaśnić.

Aneks 1

Wyposażenie zakładu Kriegerów – według spisu sporządzonego najprawdopodobniej przy okazji ustanowienia fundacji w 1926 roku¹¹²

Kopjoramy 50/6	2 sztuki
[Kopjoramy] 40/50	2 [sztuki]
[Kopjoramy] 30/40	4 [sztuki]
[Kopjoramy] 26/31	5 [sztuki]
[Kopjoramy] 21/27	23 [sztuki]
[Kopjoramy] 12/16	4 [sztuki]
[Kopjoramy] 9/12	3 [sztuki]
Szalki ¹¹³ na klisze 50/60	6 [sztuk]
[Szalki na klisze] 40/50	2 [sztuki]
[Szalki na klisze] 30/40	3 [sztuki]
[Szalki na klisze] 26/31	2 [sztuki]
[Szalki na klisze] 21/27	8 [sztuk]
[Szalki na klisze] 18/24	1 [sztuka]
[Szalki na klisze] 13/18	4 [sztuki]
[Szalki na klisze] 12/16	2 [sztuki]
[Szalki na klisze] 9/12	4 [sztuki]

Ryc. 10. Stół z atelier Kriegerów na ekspozycji w Domu Rzemiosł (Teatr im. Juliusza Słowackiego w Krakowie), fot. Tomasz Kalarus, 2019

Tła do zdjęć: widokowe, salonowe i gładkie	5 sztuk
Kaseta z 6 inlogami ¹¹⁴ 30/40–9/12	2 sztuki
[Kaseta z] inlogą 50/60	1 sztuka
[Kaseta z inlogą] 26/31–4 inlogi 9/12 i 12/16	3 [sztuki]
[Kaseta z inlogą] 21/27	1 [sztuka]
Kamery 50/60, 30/40, 26/31, 21/27	4 [sztuki]
Ansätze (przystawienie) do aparatów	5 [sztuk]
Statywy	3 [sztuki]
Pulpity do retuszowania	2 [sztuki]
Blendy do obiektów od największych do najmniej	Objektywy do różnej wielkości, aż do 50/60 10 [sztuk]
Objektywy do różnej wielkości, aż do 50/60	10 [sztuk]
Lornetki do nastawiania ostrości w aparatach	3 [sztuki]
Przyrząd a la minut[e] ¹¹⁵ do 50/60	1 [sztuka]
Filtry różnego odcienia żółtego do exponowania do ortochromatycznych klisz małe i 1 duża 50/60	7 [sztuk]
Kopchetry ¹¹⁶ (podstawki do podpierania głowy)	4 [sztuki]
Korytka do klisz	4 [sztuki]
Maszyna do satynowania na zimno 30/40	1 [sztuka]
Maszyna do satynowania na gorąco 13/18	1 [sztuka]
Ławki wiejskie z oparciami	2 [sztuki]
Stolik rzeźbiony ¹¹⁷	1 [sztuka]
Stołek rzeźbiony z orłem polskim ¹¹⁸	1 [sztuka]
Barjera	1 [sztuka]
[dopisek atramentem:] 2 ³⁰ pluszu jedw. à 64.-	147.20 gr

¹¹⁰ AMK, sygn. 110/14, list Stanisławy Wojtygi z 16 lutego 1976 r.

¹¹¹ Mossakowska Wanda: *Topografia...*, s. 56.

¹¹² Według „Spisu przyrządów fotograficznych” znajdującego się w maszynopisie „Spis fotografii Kriegera”, s. 23 [57], będącym najprawdopodobniej kopią oryginalnego inwentarza, zachowanego w Bibliotece ASP (zob. przyp. 85). Pozostawiono oryginalną pisownię, od autorki pochodzą informacje w kwadratowych nawiasach oraz przypisy.

¹¹³ Z niem. *Schale* – rodzaj płaskiego naczynia, kuwety (Vogel Hermann Wilhelm: *Handbuch der Photographie*. Bd. 3. *Die Photographische Praxis*. Abtheilung 1. Berlin 1897, S. 142–143).

¹¹⁴ Z niem. *Einlage* – wkład do kasety, dzięki któremu można było

umieścić w niej mniejszy negatyw (*ibidem*, S. 28).

¹¹⁵ Chodzi zapewne o rodzaj migawki. Aparatami „à la minute” nazywano aparaty do fotografii natychmiastowej, używane głównie przez fotografów ulicznych, ale wątpliwe, by Kriegerowie taki aparat posiadali.

¹¹⁶ Właśc. z niem. *Kopfbalter* – przyrząd do podtrzymywania głowy osoby fotografowanej (Vogel Hermann Wilhelm: *Handbuch...*, S. 50–51).

¹¹⁷ Jest to zapewne ten sam stół, który wymieniony jest w aneksie nr 2, poz. 1.

¹¹⁸ Jest to zapewne to samo krzesło, które wymienione jest w aneksie nr 2, poz. 2.

Ryc. 11. Kielich z życzeniami i inicjałami Ignacego Kriegera (?), połowa XIX w., fot. Anna Olchawska, Pracownia Fotograficzna MNK; w zbiorach MNK, nr inw. MNK IV-Sz-258

Aneks 2

Przedmioty przekazane w 1928 roku przez Amalię Krieger do Muzeum Przemysłowego¹¹⁹

1. Stół rzeźbiony w stylu XVIII wieku z kwiatami i owocami – obecnie w Teatrze im. Juliusza Słowackiego w Krakowie¹²⁰ (ryc. 10)

¹¹⁹ Na podstawie informacji ze *Sprawozdania...* [1928/29], s. 9, skorelowanych z danymi z inwentarza Muzeum Przemysłowego, t. 7, l. b. inw. 31429–31433, 31435–31447 (AMNK, b. sygn.). Za informacje na ten temat dziękuję również Alicji Kilijańskiej, dr Bożenie Kostuch i Agnieszce Kwiatkowskiej z Działu Rzemiosła Artystycznego, Kultury Materialnej i Militariów MNK.

¹²⁰ Najprawdopodobniej stanowił on element wyposażenia zakładu Kriegerów, gdyż stół tego typu widać na wielu fotografiach portretowych (ryc. 2). Jest on zapewne tożsamy ze „stolikiem rzeźbionym” wymienionym na spisie wyposażenia (zob. aneks 1). W inwentarzu Muzeum Przemysłowego, t. 7, l. b. inw. 31444 (AMNK, b. sygn.), dopisano informację, że stół został oddany w depozyt do Teatru im.

2. Krzesło rzeźbione z orłem polskim jako oparciem – obecne miejsce przechowywania nieustalone¹²¹
3. Szafka oszklona (serwantka) – obecnie w MNK, nr inw. MNK IV-Sp-470
4. Pięć wyrobów z koronki:
żabot biały z plisowanego tiulu i koronki – MNK, nr inw. MNK XIX-3937
szalik czarny – MNK, nr inw. MNK XIX-3918
kołnierz biały, okrągły – MNK, nr inw. MNK XIX-3929
krawatka czarna – MNK, nr inw. MNK XIX-3174
kołnierz czarny, okrągły – MNK, nr inw. MNK XIX-3928
5. Dwa wazoniki „steingutowe” – MNK, nr inw. MNK IV-C-1636/1-2
6. Kubek porcelanowy – MNK, nr inw. MNK IV-C-618
7. Dziewięć naczyń szklanych:
dwa kieliszki szklane białe – MNK, nr inw. MNK IV-Sz-24/1-2
dwa pucharki – MNK, nr inw. MNK IV-Sz-31, MNK IV-Sz-32
dwa flakony, każdy z korkiem i szklaneczką – MNK, nr inw. MNK IV-Sz-33/1-2
dwa kielichy, z życzeniami w języku niemieckim, emblematami i inicjałami: A.K. (Anna Krieger?) i J.K. (Ignacy Krieger?) – MNK, nr inw. MNK IV-Sz-257, MNK IV-Sz-258 (ryc. 11),
kubek ze szkła – MNK, nr inw. MNK IV-Sz-243
8. Fajeczka gliniana – MNK, nr inw. MNK IV-C-1690

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Muzeum Krakowa

Zbiory. Dary i przekazy, 1976, sygn. 110/14

Zbiory, 1967, sygn. 2/10

Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie

Inwentarz Muzeum Przemysłowego, t. 7, b. sygn.

Kancelaria dyrektora Władysława Łuszczkiewicza. Korespondencja, 1889–1895, sygn. 94/14

J. Słowackiego. Zachował się on tam do dziś i obecnie – przerobiony i przemalowany – stanowi część ekspozycji w Domu Rzemiosł (ul. Radziwiłłowska 3). Za pomoc w odszukaniu stołu dziękuję Joannie Poznańskiej-Wąsik i Irenie Mirek.

¹²¹ Najprawdopodobniej stanowiło ono element wyposażenia zakładu Kriegerów, gdyż krzesło tego typu widać na wielu fotografiach portretowych, np. w MK, nr inw. MHK-6895/K. Jest ono zapewne tożsamy ze „stołkiem rzeźbionym z orłem polskim” wymienionym w spisie wyposażenia (zob. aneks 1). W inwentarzu Muzeum Przemysłowego, t. 7, l. b. inw. 31445 (AMNK, b. sygn.), dopisano informację, że krzesło zostało oddane w depozyt do Teatru im. J. Słowackiego, jednak nie udało się go odnaleźć.

Archiwum Narodowe w Krakowie

- Akta miasta Krakowa. Akta Wydziału IV magistratu miasta Krakowa, 1926, sygn. 29/33/Kr 2375
- Akta miasta Krakowa. Dziennik podawczy magistratu Krakowa, 1865, sygn. 29/33/Mag II 72
- Akta miasta Krakowa. Rejestr przemysłu wolnego i rękodzielniczego, 1868–1902, sygn. 29/33/Kr 2253
- Akta miasta Krakowa. Spis poborowych 1866–1877, sygn. 29/33/Mag II 1751
- Archiwum planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie. Akta i plany: Dz. I, l. s. 37, ul. św. Jana 1, sygn. 29/1410/28; sygn. 29/1410/4534
- GKGZ. Akta 1896–1901, sygn. 29/560/14
- GKGZ. Asygnatariusz wydatków 1895–1905, sygn. 29/560/33
- Izraelicki Okręg Metrykalny w Krakowie. Księgi małżeństw, sygn. 29/1472/354; sygn. 29/1472/373
- Izraelicki Okręg Metrykalny w Krakowie. Księgi urodzeń, sygn. 29/1472/307; sygn. 29/1472/316; sygn. 29/1472/318; sygn. 29/1472/329; sygn. 29/1472/371; sygn. 29/1472/384; sygn. 29/1472/398; sygn. 29/1472/452
- Izraelicki Okręg Metrykalny w Krakowie. Księgi zgonów, sygn. 29/1472/321; sygn. 29/1472/402; sygn. 29/1472/414; sygn. 29/1472/444; sygn. 29/1472/474; sygn. 29/1472/497; sygn. 29/1472/558; sygn. 29/1472/635
- Lista losowania poborowych urodzonych w latach 1844–1846, sygn. 29/92/14
- Muzeum Przemysłu Artystycznego w Krakowie. Protokoły z posiedzeń Komisji (Komitetu) Muzeum, 1879–1937, sygn. 29/540/9
- Pamiętki z okresu powstania styczniowego ze spuścizny Janiny Jasickiej, sygn. 29/1340/73
- Pełnomocnik ds. metryk izraelickich przy magistracie miasta Krakowa. Sprawy zmiany wyznania – z wyznania mojżeszowego na religię rzymskokatolicką, 1902–1906, sygn. 29/1343/57
- Spis ludności miasta Krakowa, 1870, sygn. 29/86/4
- Spis ludności miasta Krakowa, 1880, sygn. 29/87/6; sygn. 29/87/17
- Spis ludności miasta Krakowa, 1890, sygn. 29/88/8; sygn. 29/88/9; sygn. 29/88/11
- Spis ludności miasta Krakowa, 1900, sygn. 29/89/2; sygn. 29/89/13
- Spis ludności miasta Krakowa, 1910, sygn. 29/90/1; sygn. 29/90/6; sygn. 29/90/13
- Spis ludności miasta Krakowa, 1921, sygn. 29/91/1; sygn. 29/91/7; sygn. 29/91/16
- TMHiZK. Protokoły posiedzeń i sprawozdania roczne 1923–1938, sygn. 29/562/64
- TMHiZK. Spis alfabetyczny członków, 1897–1901, sygn. 29/562/2
- Urząd Zdrowia w Krakowie. Księga zmarłych Chrześcijan i Izraelitów obcych, 1932, sygn. 29/83/341

ANK, oddział w Tarnowie

- Izraelicki Okręg Metrykalny w Tarnowie. Księga małżeństw Izraelickiego Okręgu Metrykalnego w Tarnowie, 1849–1876, sygn. 33/276/28

Archiwum Nauki PAU i PAN w Krakowie

- Włodzimierz Demetrykiewicz. Korespondencja wpływająca od osób prywatnych i instytucji B–Z, 1885–1937, sygn. K III-5 j.a. 52

Biblioteka PAN i PAU w Krakowie

- Korespondencja Stanisława Tomkowicza, sygn. 1984

Muzeum Krakowa, Dział Fotografii Krakowskiej

- Inwentarz zbioru klisz kriegerowskich (nr 1-5508). Odpis z inwentarza w Bibl. Gł. ASP w Krakowie, b.d., b. sygn. „Spis Fotografii Kriegera”, b. d. [1926?], b. sygn.

Prace niepublikowane

- Wielgut-Walczak Jadwiga: „Biblioteka Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie (1868–1950) – jej dzieje i rola w życiu artystycznym miasta”. Kraków 2019. Praca doktorska, Uniwersytet Jagielloński

Opracowania

- Amalia Krieger*. Wybór fotografii i oprac. Ewa Gaczoł, Joanna Gellner. Kraków 2019
- Album fotografii dawnego Krakowa z atelier Ignacego Kriegera*. Przedślowie Władysław Bodnicki, oprac. hist. Janusz Andruszkiewicz. Kraków 1989
- Andruszkiewicz Janusz: *Ignacy Krieger fotograf dawnego Krakowa*. „Magazyn Kulturalny” 1974, nr 3, s. 29–31
- Baczkowski Michał: *Galicja a wojsko austriackie 1772–1867*. Społeczeństwo i Gospodarka Galicji. Studia i Materiały, t. 4. Kraków 2017
- Bednarek Anna, Walanus Wojciech: Fotografie cyklu legendy św. Katarzyny Aleksandryjskiej. W: *Mistrz i Katarzyna. Hans von Kulmbach i jego dzieła dla Krakowa*. Red. Mirosław P. Kruk, Aleksandra Hola, Marek Walczak. Kraków 2018, s. 436–457
- Brzoza Czesław: *Żydzi Krakowa międzywojennego. Kalendarium*. Kraków 2018.
- Drobner Bolesław: To już tak dawno. W: *Kopiec wspomnień*. Kraków 1959, s. 5–51
- Duda Eugeniusz: *Kriegerowie. Nowe szczegóły biograficzne*. „Kraków” 1992/1993, nr 2, s. 30
- Einholt Sibylle: *Der Verein für die Geschichte Berlins im Spiegel der Fotografieggeschichte*. „Der Bär von Berlin. Jahrbuch des Vereins für die Geschichte Berlins” [online]. 2006, Folge 55 [dostęp 16 sierpnia 2018]. Dostępny w internecie: <https://www.diegeschichteberlins.de/ges>

- chichteberlins/672-der-verein-fuer-die-geschichte-berlins-im-spiegel-der-fotografiegeschichte.html
- Gaczoł Ewa: *Ignacy Krieger i jego kolekcja klisz szklanych. „Spotkania z Zabytkami”* 2017, nr 7–8, s. 51–53
- Gaczoł Ewa: *Natan Krieger: krakowski fotograf. „Spotkania z Zabytkami”* 2017, nr 9–10, s. 53–55
- Gaczoł Ewa: *Ostatnia właścicielka zakładu fotograficznego Kriegerów. „Spotkania z Zabytkami”* 2018, nr 1–2, s. 53–56
- Grzechnik-Correale Grażyna: *Krakowskie wariacje w fotografii Antoniego Pawlikowskiego i Franciszka Kleina*. Kraków 2017
- Hapanowicz Piotr: *Działalność Muzeum Techniczno-Przemysłowego w Krakowie i jego likwidacja w latach 1949–1950. „Zarządzanie w Kulturze”* 2007, t. 8, s. 43–62
- Hirschberg Dan: *Krieger Family* [online]. [dostęp 21 sierpnia 2018]. Dostępny w internecie: <https://www.ics.uci.edu/~dan/genealogy/Krakow/Families/Krieger.html>
- Ignacy Krieger. Wybór fot. i oprac. Ewa Gaczoł, Teresa Kwiatkowska, wstęp Ewa Gaczoł. Kraków 2017
- Iwańska Katarzyna: *Dzieje i kultura Żydów w Wadowicach w latach 1864–1945*. Kraków 2016
- Kołodziejowa Bolesława: *Miejskie Muzeum Przemysłowe im. dra Adriana Baranieckiego w Krakowie. „Rozprawy i Sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie”* 1976, t. 11, s. 186–230
- Konieczny Jerzy R., Malinowski Tadeusz: *Mała encyklopedia lotników polskich*. T. 2. Warszawa 1988
- Koziński Jerzy: *Fotografia krakowska w latach 1840–1914. Zarys historii*. Kraków Dawniej i Dziś, t. 20. Kraków 1978
- Koziński Jerzy: *Rodzina Kriegerów. Krakowscy fotografowie dokumentaliści. „Alma Mater”* 2015/2016, nr 180–181, s. 114–117
- Krzystek Tadeusz: *Polskie Siły Powietrzne w Wielkiej Brytanii w latach 1940–1947 łącznie z Pomocniczą Lotniczą Służbą Kobiet (PLSK-WAAF)*. Warszawa 2008
- Kudłacz Katarzyna, Miskowicz Marta: *Katalog winiet krakowskich zakładów fotograficznych w zbiorach Muzeum Historii Fotografii im. Walerego Rzewuskiego w Krakowie*. Kraków 2008
- Kutrzeba Justyna: *Żydowscy konwertyci w Krakowie przełomu XIX i XX wieku. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”* 2017, z. 35, s. 203–214
- Kwiatkowska Teresa, Malik Andrzej: *Zespół negatywów szklanych z zakładu fotograficznego rodziny Kriegerów w posiadaniu Muzeum Historycznego miasta Krakowa. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”* 1984, z. 11, s. 51–69
- Landau-Czajka Anna: *Syn będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*. Warszawa 2006
- Maciesza Aleksander: *Historia fotografii polskiej w latach 1839–1889*. Płock 1972
- Mossakowska Wanda: *Topografia zakładu fotograficznego Ignacego Kriegera. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”* 1985, z. 12, s. 56–60
- Natan Krieger*. Wybór fot. i oprac. Ewa Gaczoł, Anna Kwiatek. Kraków 2018
- Nowicka Martyna: *Profesjonalistki. O zawodowych fotografkach w Galicji. „Przegląd Kulturoznawczy”* 2014, nr 3, s. 328–335
- Polak Jerzy: *Zarys dziejów Lipnika*. Lipnik 2002
- Polski słownik biograficzny*. Krieger Ignacy. Hasło oprac. Celina Bąk-Koczarska. T. 15. Wrocław 1970, s. 307–308
- Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie: Rocznica śmierci*. Hasło oprac. Jan Jagielski. T. 2. L–Ż. Oprac. Zofia Borzymińska, Rafał Żebrowski. Warszawa 2003, s. 425
- Schnaydrowa Bogumiła: *Ofiarodawcy Akademii Umiejętności 1873–1919. Z badań nad proveniencją zbiorów Biblioteki PAN w Krakowie. „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”* 1981, t. 26, s. 11–42
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 6. Warszawa 1885
- Sprawozdanie Towarzystwa miłośników historii i zabytków Krakowa za rok 1903. W: Bąkowski Klemens: *Kościół ś. Krzyża w Krakowie*. Biblioteka Krakowska, nr 25. Kraków 1904
- Sprawozdanie z działalności Miejskiego Muzeum Przemysłowego im. dra Adrijana Baranieckiego w Krakowie, za rok szkolny 1925/6. „Rzeczy Piękne”* 1927, R. 6, nr 1, s. 14–16
- Sprawozdanie z działalności Muzeum Przemysłowego im. dra Adr. Baranieckiego w Krakowie za rok szkolny 1927/28*. Kraków [1928]
- Sprawozdanie z działalności Muzeum Przemysłowego im. dra Adr. Baranieckiego w Krakowie za rok szkolny 1928/29*. Kraków [1929]
- Śliż Małgorzata: *Rytualne małżeństwa Żydów w Galicji w drugiej połowie XIX wieku. „Studia Judaica”* 2001, t. 4, nr 1–2, s. 97–110
- Treiderowa Anna: *Kolekcja obrazów, rysunków i rzeźb Polskiej Akademii Umiejętności. „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”* 1972, t. 18, s. 37–90
- Vogel Hermann Wilhelm: *Handbuch der Photographie*. Bd. 3. *Die Photographische Praxis*. Abtheilung 1. Berlin 1897

Gazety i czasopisma

- „Czas” 1860, nr 110, z 13 maja; 1864, nr 183, z 9 listopada; 1866, nr 280, z 8 grudnia; 1900, nr 151, z 12 czerwca; 1903, nr 103 (wyd. wieczorne), z 6 maja; nr 104 (wyd. poranne), z 7 maja; nr 111, z 16 maja; 1928, nr 223, z 28 września; nr 232, z 8 października; nr 234, z 11 października.
- „Dziennik Rozporządzeń dla Stoł. Król. Miasta Krakowa” 1880, L. 3, L. 12; 1881, L. 12; 1926, nr 4
- „Krakauer Zeitung” 1863, nr 166, z 24 lipca
- „Nowa Reforma” 1903, nr 105, z 8 maja
- „Nowy Dziennik” 1928, nr 258, z 24 września; nr 260, z 27 września
- „Tygodnik Ilustrowany” 1903, nr 21